
Mannen, mannelijkheid en vrouwenrechten in de Belgische belle époque

Gender en klasse in het feminisme van de jurist en publicist Louis Frank (1864-1917)

Julie Carlier

Door welke zedelijke dwaling kunnen brave en rechtvaardige mannen, zonder te blozen, toezien dat de vrouw verlaagd wordt tot de rol van slavin, odalisk of dienstmeid? [...] Voor de volken die willen leven en vooruitgaan in plaats van tot verval te geraken, is de erkenning van de rechten der vrouw de meest noodzakelijke der hervormingen. Door aan de vrouw een voorname plaats toe te kennen aan den huiselijken haard en in het openbare leven, zal de man ook zijn belang bevorderen, het gezin een nieuwe kracht en de Staat een vruchtbare bron van voorspoed erlangen (Louis Frank, 1895, p. 15-17).

Het vrouwenvraagstuk, een mannenprobleem? Een historische benadering

In het voorbije decennium is het besef gegroeid dat vrouwenemancipatie eigenlijk ook een mannenkwestie is. Zo plaatste bijvoorbeeld de VN-Commissie voor de status van de vrouw voor het eerst in haar geschiedenis 'the role of men and boys in achieving gender equality' als een prioritair thema op de agenda van haar jaarvergadering in 2004 (UN DESA, Lang, Greig & Connell, 2008, p. 2) en twee jaar later organiseerde het Finse presidentschap van de Europese Unie een speciaal congres over hetzelfde onderwerp (Varanka, Närhinen & Siukola, 2006). Ook op nationaal vlak zag men in dat 'we de mannen wat vergeten zijn' – in de woorden van Kathleen Van Brempt, Vlaams minister voor gelijke kansen van 2004 tot 2009 (Van Brempt, 2008).

Beleidsmakers sluiten hiermee aan bij de inzichten uit Genderstudies, waar intussen, onder invloed van de ietwat jongere subdiscipline van de *masculinity studies*, de roep aan feministische theoretici en activisten om zich actief in te laten met 'the man question' steeds luider weerklinkt (Hebert, 2007). Hoe-

wel samenwerking met mannen noodzakelijk is om gendergelijkheid tot stand te brengen, zijn mannen en mannelijkheid zelden het onderwerp van feministische analyses: 'As a consequence, the question of how men can be productively engaged in feminist theorizing and practice has received minimal attention' (Hebert, 2007, p. 41). Academicus en activisten worden aldus gevraagd om af te rekenen met de laatste restanten van een vaak misbegrepen erfenis van de tweede feministische golf. Hoewel slechts één bepaalde, radicale stroming de vrouwenbeweging definieerde als 'women only', leeft de eenzijdige impliciete definitie van feminisme als een exclusief vrouwelijke aangelegenheid door tot op de dag van vandaag en dit ondanks de scherpe kritiek die reeds in de jaren 1980 door onder meer bell hooks werd geformuleerd: 'Until men share equal responsibility for struggling to end sexism, the feminist movement will reflect the very sexist contradictions we wish to eradicate' (1984, p. 81).

De groeiende aandacht voor mannen en mannelijkheid in de feministische theorie en praktijk in het nieuwe millennium knoopt aan bij een vergeten traditie van een eeuw

geleden. Historici wijzen er al langer op dat in de ogen van vele feministen van de eerste golf het vrouwenvraagstuk eveneens, zoniet vooral, een mannenprobleem was (Offen, 2010) en dat de beweging voor de emancipatie van de vrouw in de negentiende en vroege twintigste eeuw naast een meerderheid aan vrouwen ook een belangrijke minderheid aan mannen in haar rangen telde (Offen, 1986; Tylee, 1998). Vooral wat betreft de Amerikaanse en Britse vrouwenbeweging is er in het spoor van het pionierswerk van respectievelijk de vooraanstaande socioloog van 'masculinities' Michael Kimmel (1987; 1997; Kimmel & Mossmiller, 1992) en de historici Angela John en Claire Eustance (1997a) reeds heel wat onderzoek verricht naar de feministische mannen van de eerste golf (Robertson, 2000; Monacelli & Prum, 2010) en hun achttiende-eeuwse voorlopers (Chernock, 2010). Continentaal Europa is daarentegen nog grotendeels braakliggend terrein – grote namen als de Duitse sociaaldemocraat August Bebel (Lopes & Roth, 2000) en de Franse radicale verlichtingsfilosoof Marquis de Condorcet (Nall, 2010) niet te na gelaten. Dit is het geval ondanks het baanbrekende werk van Karen Offen (1986; 2010), die suggereert dat althans in het Frankrijk van rond de negentiende eeuwwisseling – de zogenaamde *belle époque* – mannelijk feminisme een 'genre' was dat gedragen werd door een groot aantal prominente progressieve intellectuelen en politici. De historische studie van deze vergeten traditie kan een verrijking betekenen voor de hedendaagse feministische theorie en praktijk, en dit op meerdere vlakken.

Ten eerste draagt een historische benadering bij tot het ontcrachten van een essentialistische veronderstelling die zowel in feministische als in *masculinity studies* nog steeds opgeld doet, namelijk dat mannelijk feminisme eigenlijk een *contradictio in terminis* is. Zo stelt Kimmel dat de ervaring

van seksuele *onderdrukking* een voorwaarde is om feminist te kunnen *zijn*. Blind voor de machtsverschillen tussen mannen onderling – niet in het minst voor de seksuele onderdrukking van bijvoorbeeld homoseksuele mannen – concludeert hij dat mannen per definitie geen feministen kunnen zijn, hooguit 'anti-seksistische' of 'pro-feministische' sympathisanten (Kimmel, 1992, p. 3). Historici zoals Offen bieden daarentegen een historisch gefundeerde definitie van feminisme als een kritische theorie en een sociale beweging tegen de maatschappelijke *ondergeschiktheid* van vrouwen, waar mannen net zo goed als vrouwen aanhanger van kunnen zijn. In tegenstelling tot de subjectieve ervaring van onderdrukking kan ondergeschiktheid worden vastgesteld in wetten, instituties en praktijken. Lang niet alle vrouwen zijn zich bewust van deze ondergeschiktheid of ervaren dit als een onderdrukking: 'Neither are all women feminists, nor are all feminists women' (Offen, 2000, p. 21). In de praktijk zou de herontdekking van de inzet van mannen voor vrouwenrechten in de Europese geschiedenis bovendien de hedendaagse identificatie van mannen met het feminisme en het streven naar gendergelijkheid kunnen bevorderen.

Ten tweede kan historisch onderzoek naar mannen, mannelijkheid en feminisme een brug slaan tussen feministische studies en *masculinity studies* in het algemeen, en tussen feministische historiografie en de geschiedenis van mannelijkheid in het bijzonder. Aansluitend bij recente studies die deze tot dusver gescheiden analytische trajecten integreren (Dudink, Hagemann & Clark, 2007), stel ik in mijn huidige onderzoek een relationele genderanalyse voorop van de constructie van mannelijke feministische identiteiten in de Europese vrouwenbeweging voor de Eerste Wereldoorlog.¹ Twee cruciale theoretische inzichten staan daarbij centraal: de

meervoudigheid aan mannelijke identiteiten die – door de intersectie met andere sociale categorieën, zoals klasse – in een ongelijke machtsverhouding tot elkaar staan, en de fundamentele hiërarchische machtsrelatie tussen de dominante – ofwel ‘hegemoniale’ mannelijkheid – en vrouwelijke identiteiten (Tosh, 1994; 2004). Immers, ‘by looking at men’s relationship to a movement essentially defined and operated by women, but in a society saturated with structural inequality, we can ponder anew the connections between the exercise of power and the construction of masculinity’ (John & Eustance, 1997b, p. 2).

Hoe en waarom kwamen feministische mannen ertoe om zich te identificeren met de vrouwenzaak? Of, in de woorden van Offen, waarom werden zij ‘traitors to the cause of patriarchy, which it would seem in their own interest to defend’ (1986, p. 458)? Wat is de plaats van mannen in de gegenderde constructie van een collectieve feministische identiteit – het zogenaamde ‘zusterschap’ van de eerste golf? Naast de motivaties en de positie van mannen in de beweging voor emancipatie van vrouwen, bestudeer ik de kenmerken van hun feminisme in relatie tot de discursieve intellectuele en politieke contexten van hun tijd en de mogelijke begrenzings van hun engagement in vergelijking met het perspectief van hun vrouwelijke collega’s. Tot slot heeft de inzet van mannen voor vrouwenrechten ook een weerslag op hun eigen genderidentiteit (Tosh, 1997). In welke mate gaf het feminisme van deze mannen ook aanleiding tot een reflectie over (hun eigen) mannelijkheid?

In deze bijdrage worden deze vragen beantwoord aan de hand van een van de casestudies uit mijn lopende onderzoek: het feminisme van Louis Frank (1864-1917), een Belgische jurist en publicist die recent uit de vergetelheid werd gehaald door een bijdrage van Ad Knotter in *Historica* (2010).

Voortbouwend op deze aanzet, zal ik het persoonlijke en intellectuele traject van Frank verkennen, waarbij ik een biografische benadering koppel aan een kritische discoursanalyse van zijn voornaamste publicaties.

Een Belgische Stuart Mill?

Louis Frank werd in 1864 geboren in een Brussels middenklasse gezin van Franse, (liberaal-) Joodse afkomst. Zijn vader was een beursmakelaar, wiens vroege dood – toen Louis slechts zestien jaar oud was – een verarming betekende voor zijn gezin, wat mogelijk de financiële problemen in Louis’ latere leven als publicist verklaart. In 1886 studeerde Frank af in de rechten aan de Vrije Universiteit van Brussel en in 1887 behaalde hij zijn doctorstitel aan de universiteit van Bologna met een thesis over onwettige kinderen (biografische nota in Fonds Papiers Frank, Koninklijke bibliotheek van België – hierna PF, KBR – II/7787; De Bueger-Van Lierde, 1973; Mossmann, 2006). Het jaar daarna maakte hij naam als verdediger van de eis voor de toegang van vrouwen tot de advocatuur, toen hij Marie Popelin (1846-1913) – zijn voormalige medestudente aan de universiteit in Brussel en de eerste vrouwelijke doctor in de rechten in België – steunde bij haar aanvraag om toegelaten te worden tot de balie.² In 1897 zou hij hetzelfde doen voor de eerste Franse vrouwelijke doctor in de rechten, Jeanne Chauvin (1862-1926). De campagne van Frank en Chauvin zou in 1900 leiden tot een wetswijziging, waardoor vrouwen in Frankrijk het beroep van advocaat mochten uitoefenen (Mossmann, 2006; Carlier, 2010a).³

In tegenstelling tot de Affaire Chauvin, was de Affaire Popelin geen succesverhaal. In twee rechtszaken, in 1888 en 1889, werd Popelin in het ongelijk gesteld, waarop zij en Frank plannen begonnen te maken voor de creatie van de eerste feministische organisatie in

België. Onder invloed en met de steun van Franse en Nederlandse feministen – respectievelijk Léon Richer (1824-1911) van de *Ligue française pour les droits des femmes* (1882) en Wilhelmina Drucker van de Vrije Vrouwenvereniging (1889) – richtten zij in 1892 de *Ligue belge du droit des femmes* op (Aerts & Everard, 1999; Aerts, 2005; Carlier, 2010a; 2010b). Op dat moment had Frank ook al een zekere bekendheid verworven in Frankrijk, waar hij in 1891 een prestigieuze prijs van de Parijse rechtenfaculteit had gewonnen met het lijvige *Essai sur la condition politique de la femme* (1892). Hij gaf een potentieel lucratieve baan bij de Rothschild bank op om zich voltijds te wijden aan de strijd voor vrouwenrechten en werd secretaris-generaal van de Belgische *Ligue*.

Frank drukte zeer sterk zijn stempel op deze gemengde vereniging – een derde van de leden was man. Hij schreef eigenhandig het programma en bepaalde grotendeels de gematigde strategische koers, waarbij voorrang werd gegeven aan het verkrijgen van burgerlijke rechten voor vrouwen, terwijl de eis voor vrouwenstemrecht voorlopig werd uitgesteld. Franks eigengereide leiderschap werd mede mogelijk gemaakt door de terughoudendheid van zijn vrouwelijke collega's, die niet meteen buiten de lijntjes van conventioneel vrouwelijk gedrag durfden te kleuren door publiekelijk als leidersfiguren op de voorgrond te treden (Carlier, 2010a). Bovendien had de verdediging van de vrouwenzaak door een man onmiskenbare voordelen. Gezien de dominante positie van mannen in de samenleving en gezien het feit dat het succes van de beweging voor de gelijkberechtiging van vrouwen afhing van een exclusief mannelijk parlement, bezorgde de prominente aanwezigheid van mannen de *Ligue* een legitimiteit die een exclusief vrouwelijke organisatie onmogelijk had kunnen bereiken.

Dezelfde mannen konden echter ook een bedreiging vormen voor hun vrouwelijke collega's als ze weigerden om hun feministische overtuiging ook effectief in praktijk te brengen binnen de beweging en zich de vrouwenzaak teveel toe-eigenden (Klejman & Rochefort, 1989). Al in 1893 stelden enkele mannelijke bestuursleden Franks optreden ter discussie: was het niet logischer dat een feministische organisatie door vrouwen geleid werd en moesten de mannen zich niet beperken tot een ondersteunende rol op de achtergrond? Marie Popelin en de andere vrouwen in het bestuur steunden deze eis en na een hevige ruzie trad Frank in januari 1894 uit de *Ligue belge du droit des femmes*. Hij publiceerde een vlijmscherp wederwoord in de pers, waarin hij beweerde dat, aangezien een algemene opstand van vrouwen tegen de mannelijke tirannie onmogelijk was, vrouwen enkel die rechten zouden verkrijgen die mannen hen zouden willen verlenen: 'Het is dus aan de mannen om het vrouwenvraagstuk op te lossen.' Hij besloot zijn usurpatie van het feminisme met de woorden: 'Tot dusver waren de vurigste en beste verdedigers van vrouwenrechten mannen. Ik vrees dat dit ook in de toekomst zo zal zijn. Alleen, onder elkaar, zullen de dames nooit een Stuart Mill voortbrengen' (persknipsel in PF, KBR, II/7792, 585).

In de ogen van Louis Frank was vrouwenemancipatie in feite een zaak van en voor mannen. In hoeverre kunnen we een man die er zulke meningen op na houdt een feminist noemen? Ook na het genderconflict en Franks bittere sneer hadden zijn vrouwelijke collega's er geen moeite mee hem te erkennen als een legitieme medestander in hun strijd (Chéliga-Loewy, 1896). In 1894 publiceerde Frank zijn populariserende *Grand catéchisme de la femme*, dat ontvangen werd als een feministische 'bijbel' (brief van Eugénie Potonié-Pierre, 1894, in PF, KBR, II/7792, 97) en

vertaald werd in zes talen. Tot aan zijn dood in 1917 schreef hij nog verschillende juridische en sociologische studies en brochures, die internationale feministische bijval genoten (De Bueger-Van Lierde, 1973). Reeds voor de eeuwwisseling verzoende hij zich met Marie Popelin, de nieuwe secretaris-generaal van de *Ligue*, die hem eerde als een coryfee van het feminisme (Popelin, 1906). Zowel in hun private briefwisseling als in hun recensies van zijn werk in de pers beschouwden de vrouwen van de internationale feministische beweging Frank als een wapenbroeder: de Franse – of Belgische – Stuart Mill (brief van Emma Herhin, 1892, in PF, KBR, II/7791, 383; persknipsels in PF, KBR, II/6023).

Desalniettemin bewijst bovenstaande uitspraak over de onmogelijkheid van een vrouwelijke Stuart Mill volgens Ad Knotter dat Louis Frank geen hoge dunk had van vrouwen. Algemeen beschouwd was Franks feminisme bovendien weinig verstrekkend, althans in vergelijking met de tegenwoordige beweging (Knotter, 2010). De vraag is echter of het hedendaagse feminisme een adequate maatstaf is om dat van Frank aan af te meten. Het is slechts in de politieke en intellectuele context van zijn tijd en in vergelijking met de heersende visies binnen de toenmalige beweging voor vrouwenrechten dat we het feminisme van Frank de maat kunnen nemen. In wat volgt, zal ik de mogelijke motivaties voor zijn inzet voor vrouwenrechten verkennen, gevolgd door een analyse van de evolutie van zijn gedachtegoed en de mannelijke feministische identiteit die hij ontwikkelde in zijn werk. Dit intellectuele traject zal me tot slot in staat stellen om de kenmerken en mogelijke beperkingen van Franks feminisme te duiden.

Bronnen en motivaties voor een mannelijk feministisch engagement

De inzet van mannen voor de vrouwenzaak wordt soms teruggevoerd op een feministische moeder, zus of echtgenote. Louis Frank is echter nooit gehuwd en er zijn geen aanwijzingen dat zijn moeder of zus overtuigde voorstanders waren van vrouwenemancipatie. Bovendien redeneren we mannelijke steun voor vrouwenrechten weg als we die reduceren tot een product van vrouwelijke familiale invloed. Ongeacht hun opvoeding, engageerden vele mannen zich voor het feminisme eenvoudigweg omdat ze dit een rechtvaardige zaak vonden. (Kimmel, 1992; Kimmel, 1997). In het geval van Louis Frank – net zoals voor velen van zijn Britse collega's (John & Eustance, 1997a) – was deze motivatie bovendien nauw verbonden met zijn professionele identiteit en plichtsbesef als jurist (Gubin, 1993). Frank zelf schreef zijn 'bekeering' tot het feminisme toe aan een rechtsgeleerde, de Zwitser Louis Bridel (1853-1913). Vooral in zijn eerste publicaties definieerde hij de discriminatie van vrouwen in de eerste plaats als een schending van de basisprincipes van het recht:

De onderwerping van de vrouw, zoals bepaald in de egoïstische wetboeken van de man, is strijdig met de natuur, schendt het rechtsgevoel en beledigt de rede. [Ze] is in tegenspraak met de principes van vrijheid en gelijkheid die het fundament vormen van onze sociale orde en de voornaamste waarheden zijn van ons publiek recht (Frank, 1892, p. 68).

De jurist Frank voelde zich gekrenkt in zijn beroepseer door wat hij de absurde inconsistenties noemde van het Franse en Belgische burgerlijk wetboek, gebaseerd op de achterhaalde misogyne overtuiging van Napoleon Bonaparte in plaats van op solide en ratio-

nele rechtsprincipes: 'Juristen wiens gezond verstand niet overschaduwd wordt door holle vooroordelen zijn unaniem voorstander van de afschaffing van de maritale macht' (Frank, 1892, p. 165). Daarenboven werd zijn mannelijke eergevoel gekwetst door de 'wederrechtelijke' usurpatie van de rechten van vrouwen door mannen, die deze vernedering vervolgens 'huichelachtig' voorstelden als zogenaamde bescherming: 'Voor iederen man, waardig dien naam te dragen is het de plicht mede te werken om een einde te maken aan de slavernij der vrouw' (Frank, 1895, p. 15).

In de ogen van Frank had feminisme niet enkel betrekking op de emancipatie van vrouwen, maar ook op de hervorming van mannen en van de samenleving in het algemeen. Net als sommige Amerikaanse voorvechters van vrouwenrechten die betoogden dat 'the true degradation and disgrace rests not with the victim but with the oppressors' (Henry Brown Blackwell, geciteerd in Kimmel, 1997, p. 8), zo was Frank ervan overtuigd dat, aangezien de 'waarde en de moraliteit van de seksen identiek en correlatief zijn', mannen die gekant waren tegen de emancipatie van vrouwen 'niet enkel hun vrouwen minachten, maar ook zichzelf verlagen' (Frank, 1892, p. xxii). In het spoor van Stuart Mill, claimde hij dat 'in een sociale orde waarin de vrouw door inferioriteit wordt getroffen, de man zelf onvermijdelijk ook veroordeeld is tot achteruitgang' (Frank, 1892, p. 123). Zoals bij vele Britse voorvechters van vrouwenrechten die zich graag profileerden als moderne, vooruitstrevende mannen, was feminisme voor Frank een onderdeel van een progressieve politieke identiteit. Aldus beschouwde hij de maritale macht van de man als een atavistisch overblijfsel uit barbaarse tijden en stelde hij dat 'de hedendaagse samenleving, die langzaam evolueert naar een egalitaire democratie, gebaseerd zal moeten zijn op een gezin dat is samengesteld volgens

de wet van de gelijkheid en niet langer volgens de wet van het despotisme' (Frank, 1892, p. ix).

Aanvankelijk benadrukte Frank de noodzaak om het intellectuele en sociale kapitaal van de vrouwelijke helft van de bevolking te bevrijden in het algemeen belang van de menselijke vooruitgang. In zijn latere werk verlegde hij de klemtoon naar de seksespecifieke 'zedenerheffende' bijdrage die vrouwen konden leveren in de strijd voor sociale hervormingen:

Help de vrouw om haar ketenen te verbreken en bedien u van haar kostbare morele invloed om oorlog en alcoholisme klein te krijgen, die twee vreselijke plagen die de mensheid onteren. Ent de natie in met het vaccin van het vrouwenstemrecht, om het schadelijke virus van mannelijke dronkaards te steriliseren (Frank, 'Féminisme et alcoholisme', persknipsel in PF, KBR, II/6024).

Over recht en sociologie: van een principiële rechtvaardigheid naar een functioneel maternalisme

Deze verschuiving in de motivatie voor Franks feminisme loopt parallel aan een verandering in zijn voornaamste professionele identificatie van advocaat naar sociaal hervormer. Het Belgische feminisme was sterk ingebed in wat de Franse historicus Christian Topalov de 'nébuleuse réformatrice' van de *belle époque* noemt (1999) – een internationaal netwerk van onderling verbonden sociale hervormingsbewegingen. Via zijn feministisch engagement raakte Frank dan ook betrokken bij het pacifisme (De Groof, 2005) en bij organisaties die ijverden tegen alcoholisme en (de overheidsreglementering van) prostitutie. Vanaf het midden van de jaren 1890 ontwikkelde hij een expliciete strategie om binnen deze verwante bewegin-

gen bredere steun te verwerven voor de strijd voor vrouwenrechten en hen in te zetten als coalitiepartners van het feminisme (Carlier, 2010a).

Deze nieuwe engagementen weerspiegelden zich in zijn gedachtegoed, dat evolueerde van een juridisch gemotiveerd principiële pleidooi voor rechtvaardigheid naar een sociologisch geïnspireerd functioneel of instrumenteel 'maternalisme' (Allen, 1993; Allen, 2005; Bock & Thane, 1991). Beide tendensen waren altijd al aanwezig in zijn feministische theorievorming, maar waar hij aanvankelijk het recht op vrijheid en autonomie voor de vrouw als mens gelijk aan de man beklemtoonde (Frank, 1888; 1892), baseerde hij zijn verdediging van vrouwenrechten vervolgens steeds meer op de veronderstelde morele superioriteit en zorgende, moederlijke eigenschappen van de vrouw, die ingezet konden worden als een politiek instrument tegen oorlog, alcoholisme en prostitutie (Frank, 1897; 1905). Dit betekent niet dat Louis Frank evolueerde van een zogenaamd gelijkheidsnaar een verschilperspectief. In tegenstelling tot wat sommige historici en sociale wetenschappers volhouden, zijn dit immers geen twee tegengestelde denkrichtingen in de geschiedenis van het feminisme, maar onderling verbonden principes, aangezien gelijkheid de erkenning van verschil veronderstelt (Scott, 1988). Gelijkheid in verschil vormde niet enkel het fundament van Franks feminisme, maar van elk feminisme in zijn tijd dat, aldus Joan Scott (1996), enkel paradoxen te bieden had. Het westerse feminisme is immers geworteld in het negentiende-eeuwse moderne democratische discours dat individualiteit gelijkstelde aan mannelijkheid. Bijgevolg waren feministen, die streefden naar de eliminatie van het sekseverschil als basis voor individuele rechten, gedwongen om deze eis te formuleren in naam van datzelfde verschil: 'Feminists argued in the same

breath for the irrelevance and the relevance of sex, for the identity of all individuals and the difference of women' (Scott, 1996, p. 6).

In het gedachtegoed van Frank verschoof de nadruk van een abstract individualistische naar een maternalistische argumentatie voor gelijke rechten voor vrouwen. Deze redenering werd gedeeld door veel sociaal hervormers en vrouwenrechtenactivisten in zijn tijd: 'Women's entry into the public arena was presumed to [...] purify and cleanse a system that had grown impure from the indulgences of male vice [...]. This argument extended women's role as the guardians of the home to include the national home and hearth' (Kimmel, 1997, p. 2-3). Maternalistische feministen – zowel mannen als vrouwen – combineerden gelijkheids- en verschilargumenten: ze pasten het private concept van familiale zorg toe op de publieke sfeer en het publieke concept van gelijke rechten op het gezin (Allen, 1993). In de woorden van Frank: 'Het kleine vaderland van de huiselijke haard zal samengesteld zijn zoals het grote vaderland van de volkeren' (Frank, 1905, p. xxiii).

Overeenkomstig deze nadruk op de doorslaggevende rol van de vrouw als de morele engelbewaarder van het huisgezin in het streven naar sociale 'regeneratie', nam Frank vanaf het midden van de jaren 1890 de reproductieve functie van vrouwen en hun veronderstelde moederlijke kwaliteiten als uitgangspunt om hun emancipatie te bepleiten. Zoals vele andere sociaal hervormers, progressieven en feministen aan het einde van de negentiende eeuw raakte hij geïnspireerd door de opkomst van de sociologie. Deze nieuwe sociale wetenschap met haar sociaaldarwinistische trekjes definieerde het heteroseksuele koppel (en niet zozeer het individu) als de basiseenheid van de samenleving, terwijl de voortschrijdende functionele differentiatie tussen de seksen werd beschouwd als een teken van sociale en

evolutionaire vooruitgang (Accampo, 2006; Wils, 1999):

Het ware feminisme, [...] dat de gelijkheid van de seksen uitroept, bepleit een gelijkheid gebaseerd niet op identiteit, maar op de gelijkwaardigheid van hun natuurlijke en sociale functies. [...] De mensheid in haar geheel vindt haar synthese in het menselijke koppel, dat zich vormt om aan het kind zijn bestaan te geven en om zijn ontwikkeling, zijn onderhoud en zijn opvoeding te garanderen. Tussen de seksen speelt zich een voortdurende uitwisseling van functies af, die op geen enkele manier de ondergeschiktheid van de ene aan de andere impliceert. [...] De functie van echtgenote en moeder is een noodzakelijke functie in de sociale orde, die even onvervangbaar en edel is als de meest verheven mannelijke functies en bijgevolg niet onderworpen mag worden aan enige rechteloosheid (Frank, 1905, p. 11).

Beweerde Frank aanvankelijk dat de menselijke vooruitgang en beschaving erin bestond om natuurlijke verschillen en ongelijkheid te overwinnen, nu begon hij biologisch bewijs aan te voeren om zijn eisen voor gelijke rechten voor vrouwen kracht bij te zetten:

Vanaf de oorsprong van het leven, op het fysieke vlak, bezit de vrouwelijke eicel een spaarvoorraad, een voedingsreserve. En het lijkt erop dat de biologische functie van de vrouw – het voortbrengen van een kind, en het dragen en voeden – ook een invloed heeft op het morele vlak, waar een vooruitziende geest en een neiging tot spaarzaamheid zijn ingeprent in het hart en het karakter van de vrouw. De wetwijzigingen die de vrouw bevrijden van de maritale macht op het vlak van het recht op sparen zijn dus niet alleen in overeenstemming met een principiële rechtvaardigheid, maar ook met de natuur zelf (Frank, 1897, p. 60).

Parallel aan deze toenemende nadruk op de reproductieve functie van vrouwen, veranderde Louis Frank ook van mening over de wettelijke bescherming – of inperking – van vrouwenarbeid. Terwijl hij een aparte beperking van het recht op arbeid voor vrouwen aanvankelijk veroordeelde als een ‘wreedardig tirannieke’ en ‘onmenselijke’ maatregel (Frank 1892, p. 209, p. 215), maakte hij enkele jaren later de individuele rechten van vrouwen ondergeschikt aan de bescherming van het ongeboren kind in het maatschappelijk belang van ‘het behoud van het ras’ en eiste een verbod op vrouwenarbeid in ongezonde, gevaarlijke en zogenaamd immorele industrietakken (Frank, 1894, p. 96).

Ridders en bruten: de constructie van een mannelijke feministische identiteit

Nu we zijn motivaties en intellectuele traject verkend hebben, kunnen we ons buigen over de centrale vraag hoe Louis Frank zijn feminisme verzoende met zijn genderidentiteit als man. Mannen die zich inzetten voor de vrouwenzaak werden immers beschouwd als verraders van hun eigen geslacht (Tosh, 1997) en vaak afgeschilderd als verwijfd (Robertson, 1996). Van de weeromstuit trachtten sommige feministische mannen hun viriliteit te herbevestigen via conventioneel mannelijk gedrag (John & Eustance, 1997a). In het geval van Frank vertaalde dit zich in een nadruk op een specifiek mannelijke feministische intellectuele traditie en in een soort ridderlijke houding – analoog aan het ‘concept of chivalry’ dat John en Eustance (1997b, p. 26) bij de Britse voorvechters van vrouwenstemrecht ontwaren.

Zonder de agency of het leiderschap van vrouwen in de feministische beweging te ontkennen, benadrukte Frank de bijdrage van mannen aan de geschiedenis van het feministische gedachtegoed en activisme, alsof

hij met precedenten wilde bewijzen dat het allesbehalve onmannelijk was om voor vrouwenrechten op te komen. Hij droeg een van zijn boeken op aan de Franse politieke filosoof Marquis de Condorcet en diens leermeester, de economist en staatsman Jacques Turgot, en noemde hen 'de roemrijke wegbereiders van het hedendaagse feminisme' (Frank, 1898). Zijn eerder genoemde *Essai* begon hij met een genealogie van de feministische theorievorming, opgebouwd rond vier mannelijke sleutelfiguren – de 'emancipatoren' Plato, Condorcet, de Duitser Theodor Gottlieb Von Hippel en John Stuart Mill (Frank, 1892, p. 17-36) –, waarmee hij zichzelf als het ware presenteerde als erfgenaam en opvolger van een eeuwenoud geslacht van feministische mannen.

Daarnaast beweerde Frank dat, hoewel velen het vreemd vonden dat mannen 'het voortouw namen' in de beweging voor vrouwenrechten, dit in feite helemaal niet zo verwonderlijk was. De antislavernijbeweging uit de eerste helft van de negentiende eeuw bestond immers toch ook overwegend uit blanken?

De geschiedenis leert aldus dat de onderdrukten nooit op eigen kracht en enkel door hun eigen inspanningen triomferen. Altijd wanneer het ging om het uitbannen van een misbruik, het afschaffen van een sociale onrechtvaardigheid, zijn de meest geduchte tegenstanders van de onderdrukking opgestaan binnen de klasse van de bevoordeelden zelf. Het zal niet anders zijn bij de emancipatie van de vrouw. Het is aan de mannen om de eervolle taak te volbrengen afstand te doen van hun privileges door een einde te maken aan de onderwerping van hun gezellinnen (Frank, 1892, p. 115).

Aldus slaagde Frank erin zijn feministisch engagement als een onmiskenbaar viriel gegeven te legitimeren met een beroep op een

Karikatuur van Louis Frank (PF, KBR, II/7792, 49)

soort ridderlijk eergevoel dat mannen konden vinden in de verdediging van vrouwenbelangen – een deels paternalistische houding die ook sommige Amerikaanse feministische mannen niet vreemd was (Robertson, 1996).

Franks constructie van een mannelijke feministische identiteit beperkte zich echter niet tot deze variatie op traditionele noties van manhaftigheid. Hij probeerde ook op een meer progressieve manier te herdefiniëren wat het betekende om een man te zijn. In tegenstelling tot de hegemoniale mannelijkheid, gebaseerd op dominantie, presenteerde hij een egalitaire feministische instelling als het wezenskenmerk van werkelijk beschaafde en rechtgeaarde mannen. Mannen die naam waardig hadden geen slaafse, volgzaam vrouw nodig om hun mannelijkheid te bevestigen. Echte mannen voelden zich niet ontmand, maar juist gesterkt door vrouwenemancipatie (Frank, 1892, p. 225). Parallel aan

zijn toenemende betrokkenheid bij de bredere beweging voor sociale hervorming, begon Frank het corrumperende effect van de 'tiranerie' van mannen in de publieke en private sfeer te benadrukken:

Aangezien mannen te promiscue geworden zijn om het probleem van de ontucht op te lossen, aangezien ze te arrogant en gewelddadig zijn om de weldaden van de vrede te kunnen begrijpen, aangezien ze te dronken zijn om een einde te maken aan het alcoholisme, laat hen dan toch minstens het fatsoen hebben afstand te doen van hun verderfelijke, onwetend, egoïstisch en pervers absolutisme (Frank, 1897, p. 241).

Hier stelde hij echter niet zozeer zijn eigen middenklasse mannelijkheid ter discussie, maar eerder die van de lagere sociale klassen:

De man uit het volk interpreteert de wet op zijn eigen manier. Voor hem is de vrouw een ding, een soort huisdier, een eigendom [...] waarvan hij vindt dat hij het recht heeft het te gebruiken en misbruiken. [...] In de meeste gevallen wordt de maritale macht van de man uitgeoefend in het voordeel van de wanorde en de drank, in plaats van in het belang van het gezin (Frank, 1905, xvi-xvii).

De historicus Ben Griffin heeft eenzelfde mechanisme geconstateerd in de parlementaire debatten over de Married Women's Property Acts in Groot-Brittannië: 'Politicians sought to exclude themselves from the critique [of the abuse of male authority in marriage] by constructing the figure of the negligent and abusive husband as exclusively working class' (2003, p. 61). De intersectie tussen gender en klasse brengt bijgevolg aan het licht dat de Britse hervorming van het eigendomsrecht binnen het huwelijk in het voordeel van de vrouw geen louter feministisch geïnspireerde wetswijziging was, maar onderdeel van een poging tot zedelijke verheffing van de armen.

Ook de feministische mannelijkheid van Louis Frank was in elk geval ten dele een instrument in de sociale hervormingspolitiek van de middenklasse, gericht op de disciplinerende van de arbeidersklasse. Voor Frank was de veronderstelde morele superioriteit van vrouwen een vehikel om zijn eigen middenklasse mannelijkheid te promoten ten overstaan van de zogenaamd brute, gewelddadige mannelijkheid van de arbeidersklasse. De emancipatie van vrouwen werd aldus hét middel om een einde te maken aan de klassenstrijd tussen mannen:

Gewend om zijn vrouw met misprijzen te behandelen, zich het recht toe-eigenend om haar met zijn vuist tot gehoorzaamheid te dwingen, heeft de man van het volk stilaan elke vorm van consideratie, elke geest van verzoening verloren. [...] [Maar] wanneer een man gedwongen zal zijn om rekening te houden met zijn echtgenote, de dag dat de vrouw niet langer verwaarloosbaar zal zijn in het gezin, maar wel een morele kracht waarmee hij moet overleggen, dan zal het mannelijke geslacht de nodige tact, eerbied, verzoeningsgezindheid en voorkomendheid verwerven, waaraan het hem vandaag nog zozeer ontbreekt. Het gezin zal een leerschool worden van goedheid en zachtheid. In de buitenwereld zullen de sociale relaties verbeteren. Mannen zullen zich onder elkaar sociabeler tonen, minder brutaal en onbehouden, meer geneigd tot de noodzakelijke wederzijdse toegevingen (Frank, 1905, p. xviii).

De grenzen van mannelijk feminisme?

Hiermee zijn we aanbeland bij de grenzen van Louis Franks strijd voor vrouwenrechten: in essentie was zijn feminisme eerder een gematigd project dan een fundamentele kritiek op (zijn eigen) mannelijkheid of een radicale herziening van de toenmalige gender-

verhoudingen. Deze tekortkomingen kunnen deels verklaard worden als een strategische aanpassing aan zijn doelpubliek: mannen (cf. Offen, 1986). Franks publicaties waren in de eerste plaats gericht aan het electoraat en de politieke elite – wiens steun noodzakelijk was voor elke mogelijke feministische wettelijke hervorming – en regelmatig trachtte hij deze mannen uit de midden- en de hogere klasse gerust te stellen door erop te wijzen dat vrouwen er door hun emancipatie ‘niet minder vrouw’ op zouden worden:

Het is niet omdat ze de erkenning van hun rechten en het respect voor hun persoon zullen hebben verkregen, dat ze plots niet meer zullen zijn wat ze voor ons, mannen, betekenen: de stralende glimlach van ons bestaan, de dappere medestanders in onze strijd, de opbeurende troost voor onze smart (Frank, 1892, p. 231).

Waar hij in zijn *Essai sur la condition politique de la femme* eerst onverkort het principe van de volledige politieke gelijkheid van vrouwen en mannen verdedigde, probeerde hij enkele hoofdstukken verder de mannelijke vrees voor een zogenaamde ‘gynecocratie’ weg te nemen, door het stemrecht enkel aan alleenstaande vrouwen toe te kennen (Frank, 1892, p. 139; Knotter, 2010). Hij suste zijn mannelijke lezers met het behoud van hun electorale overwicht, maar dan ‘wijselijk getemperd door het heilzame tegengewicht van een beperkte vrouwelijke interventie’ (Frank, 1892, p. xvii). Louis Frank was in de eerste plaats een *realpolitiker*, die er niet voor terugschrok om zijn principiële streven naar de gelijke rechten voor vrouwen op te offeren aan graduele hervormingen, hoe halfslachtig ook, als hij die haalbaar achtte. Onder zijn leiderschap volgde de *Ligue belge du droit des femmes* een uitgesproken pragmatische koers van stapsgewijze, kleine, maar snel realiseerbare hervormingen: de als radi-

caal beschouwde eis voor vrouwenstemrecht werd uitgesteld in het voordeel van het meer gematigde streven naar burgerlijke rechten (Carlier, 2010a).⁴

Naast deze strategische gematigdheid, was er ook een meer fundamentele beperking inherent aan het feminisme van Louis Frank. Zoals vele andere feministische mannen in de negentiende eeuw, niet in het minst John Stuart Mill, hield Frank vast aan een gegenderde arbeidsverdeling: ‘In het gezin hetwelk op een rationeelen basis [sic] steunt, heeft men twee hoofden: den man, belast met de zaken buitenshuis; de vrouw, bekleed met de soevereine macht in huis’ (Frank, 1895, p. 33). Terwijl hij ijverde voor gelijke rechten voor vrouwen in het huwelijk, op de arbeidsmarkt en op politiek vlak, bleef hij dus wel doordrongen van de hardnekkige en algemeen aanvaarde traditionele visie op gehuwde vrouwen als moeders en echtgenotes, wier onbetaalde werk in het huishouden geen echte arbeid was. Frank baseerde een volledige, uiterst omvangrijke studie op voor hem en zijn tijdgenoten vanzelfsprekende veronderstelling dat huishoudelijk werk en de opvoeding van kinderen in essentie vrouwentaken waren en dat ook altijd zouden blijven. De titel van dit werk *L'éducation domestique des jeunes filles ou la formation des mères* verraaft bovendien zijn onvermogen om een onderscheid te maken tussen moederschap en huishoudelijke arbeid. De vraag is echter of dit een typisch kenmerk is van mannelijk feminisme. Toegegeven, deze tekortkoming, die als een rode draad door heel zijn oeuvre loopt, kwam Frank op zware kritiek te staan van radicale feministen, zoals de Nederlandse Wilhelmina Drucker – die overigens wel met hem bevriend bleef en zelfs zijn *Grand catéchisme de la femme* in het Nederlands vertaalde (1895). Andere vrouwelijke collega's binnen de (inter)nationale feministische beweging echter hielden vast aan hetzelfde

gegenderde rolpatroon en bogen dit, net als Frank, om in krachtige, maternalistische argumenten voor de gelijkberechtiging van vrouwen (Carlier, 2010a; Wils, 1999).

Bovendien mogen we niet uit het oog verliezen dat de toenmalige hegemoniale mannelijkheid inherent gebaseerd was op dominantie van de man in de private en de publieke sfeer, op zijn rol als kostwinner en gezinshoofd, uitgerust met maritale en vaderlijke macht (Braun, 1992; Tosh, 1999; Griffin, 2003). Met zijn pleidooien voor een egalitair huwelijk en voor de toegang van vrouwen tot de publieke sfeer van arbeid en politiek, ging Louis Frank reeds erg ver in het ondergraven van de fundamente van de mannelijke macht. En, zoals John en Eustance terecht aangeven, 'although men's support [for women's rights] tended not to encompass a fundamental critique of masculinity which really confronted the basis of gender relations, these men were at least seeking to change society for the better' door de nood aan gelijke rechten voor vrouwen te erkennen (1997b, p. 30). Of zoals de Franse doctor in de rechten Jeanne Chauvin in 1896 schreef aan Louis Frank, in een dankbrief voor zijn inzet voor de emancipatie van vrouwen:

Dit doen als man, wanneer men zoals zoveel anderen zelfzuchtig zijn eigen leven zou kunnen leiden en genieten van de eigen successen, is een grootse daad waar ik respect voor heb. [...] De vrouwen die binnen een eeuw beroemde advocaten en eminente professoren, magistraten of ministers zullen zijn, zullen u hiervoor erkentelijk moeten zijn (PE, KBR, II/7791, 255).

Besluit

Het persoonlijke en intellectuele traject van de Belgische jurist, publicist en feministische pionier Louis Frank was stevig ingebed in de specifieke context van de progressieve

middenklasse, de sociale hervormingsbewegingen en het feminisme in de *belle époque*. Onder invloed van de nieuwe wetenschappen van de sociologie en de biologie ontwikkelde hij een maternalistisch discours, waarin de gangbare gegenderde arbeidsverdeling niet frontaal werd aangevallen, maar subtiel werd omgebogen tot een argument voor de gelijkberechtiging van vrouwen. In dit opzicht verschilde zijn feminisme – en de beperkingen ervan – niet wezenlijk van het gedachtegoed van vele van zijn vrouwelijke collega's binnen de eerste feministische golf. Zijn feministisch project was wel specifiek mannelijk in de zin dat het gegrond was in zijn professionele identiteit als advocaat – een exclusief mannelijk beroep – en gedreven werd door noties van een traditionele bijna ridderlijke manhaftigheid.

Voor Frank was feminisme evenzeer, zo niet meer, een zaak voor rechtgeaarde, moderne mannen als voor vrouwen – een toe-eigening van de vrouwenzaak die hem al vroeg in conflict bracht met de vrouwen binnen de *Ligue belge du droit des femmes*. Hoewel elk pleidooi voor de emancipatie van de vrouw inherent reeds de toenmalige hegemoniale mannelijkheid ondermijnde, onthult de analyse van de intersectie tussen gender en klasse in Franks gedachtegoed ook de grenzen aan zijn constructie van een mannelijke feministische identiteit: hij stelde niet zozeer zijn eigen mannelijkheid ter discussie, als wel die van de veronderstelde onbeschaafde lagere sociale klassen. Bijgevolg wordt het feministische project van Louis Frank deels ontmaskerd als een middel van een middenklasse sociaal hervormer ter disciplineren van de arbeidersklasse. Het vrouwenvraagstuk dus als mannenzaak, ter oplossing van de sociale kwestie.

Noten

- 1 Postdoctoraal onderzoeksproject bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen, 2010-2013: *Betraying patriarchy? Men and masculinities in 19th- and early 20th-century European feminisms. Transnational networks and individual trajectories of men committed to the women's cause.*
- 2 Frank was één van de raadsmanen van Popelin in de rechtszaken die ze daartoe in 1888 en 1889 inspande. Hij publiceerde ook een internationale vergelijkende juridische studie ter verdediging van de eis van Popelin: *La femme-avocat* (1888).
- 3 In 1898 bracht hij een uitgebreidere tweede versie van *La femme-avocat* uit ter verdediging van Chauvin. Voor een uitvoerige studie van de bijdrage van Louis Frank aan de geschiedenis van de toegang van de vrouw tot juridische beroepen in Europa, zie Mossmann, 2006.
- 4 Frank was zeker niet de eerste of de enige die pleitte voor de beperkte toekenning van vrouwenstemrecht onder de vorm van een onderscheid tussen gehuwde en alleenstaande vrouwen. Overal in Europa werden regelmatig gelijkaardige halfslachtige voorstellen gedaan (voor Nederland, zie Braun, 1992), die allerminst gereduceerd kunnen worden tot louter tactische keuzes. In het geval van Frank speelde ook de juridische logica een doorslaggevende rol in het pleidooi voor een beperkt vrouwenstemrecht en de keuze om de eis voor politieke rechten in het algemeen uit te stellen. Overeenkomstig de toen dominante rechtsleer poneerde Frank immers dat het bezit van burgerrechten een basisvoorwaarde was voor de uitoefening van politieke rechten. In tegenstelling tot de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen, ingevolge het principe van de maritale macht van de man, hadden alleenstaande vrouwen volgens de Franse Code Napoleon van 1804 – waarop het Belgische (en het Nederlandse) burgerlijke wetboek gebaseerd waren – wel burgerlijke rechten. Dat Frank principieel wel een voorstander was van de toekenning op termijn van het stemrecht aan

alle vrouwen – inclusief gehuwde – kunnen we afleiden uit zijn pleidooien voor de afschaffing van de maritale macht en zijn expliciete bevestiging dat ‘de politieke gelijkheid tussen de seksen ons voorkomt als de onvermijdelijke uitkomst en het onmisbare logische gevolg van de burgerlijke gelijkheid’ (Frank, 1892, p. 222).

Bibliografie

Bronnen

Archiefmateriaal

Fonds Papiers Frank (PF), Koninklijke Bibliotheek van België (KBR).

Gepubliceerde bronnen

- Chéliga-Loewy, M. (1896, 28 november). Les hommes féministes. *Revue encyclopédique Larousse*, 825-831.
- Frank, L. (1888). *La femme-avocat. Exposé historique et critique de la question*. Bruxelles – Bologne: Lacier – Zanichelli.
- Frank, L. (1892). *Essai sur la condition politique de la femme. Etude de sociologie et de législation*. Paris: Arthur Rousseau.
- Frank, L. (1894). *Le grand catéchisme de la femme*. Verviers: Gilon.
- Frank, L. (1895). *De catechismus der vrouw*. Amsterdam: W. Versluys.
- Frank, L. (1897). *La femme contre l'alcool. Etude de sociologie et de législation*. Bruxelles: Henri Lamertin.
- Frank, L. (1898). *La femme-avocat. En cause de Mlle Jeanne Chauvin*. Paris: Giard & Bièvre.
- Frank, L. (1905). *L'éducation domestique des jeunes filles ou la formation des mères*. Paris: Larousse.
- Popelin, M. (1906). *Un candidat au Prix Nobel (Littérature). Mémoire sommaire présenté à l'Académie Suédoise*. Bruxelles: Imprimerie Veuve Monnom.

Literatuur

- Accampo, E. (2006). Gender, social policy and the formation of the Third Republic. An introduction. In E. Accampo, R. Fuchs & M. L. Stewart (Eds.), *Gender and the politics of*

- social reform in Third Republic France* (p. 1-27). Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Aerts, M. (2005). Feminism from Amsterdam to Brussels in 1891. Political transfer as transformation. *European Review of History*, 12, 367-382.
- Aerts, M. & Everard, M. (1999). Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism and the Dutch-Belgian connection. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77, 440-472.
- Allen, A. (1993). Maternalism in German feminist movements. *Journal of Women's History*, 5, 99-103.
- Allen, A. (2005). *Feminism and motherhood in Western Europe, 1890-1970. The maternal dilemma*. Houndsmills: Palgrave Macmillan.
- Bock, G. & Thane, P. (Eds.) (1991). *Maternity and gender policies. Women and the rise of European welfare states, 1880s-1950s*. London: Routledge.
- Braun, M. (1992). *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Carlier, J. (2010a). *Moving beyond boundaries. An entangled history of feminism in Belgium, 1890-1914* (Dissertatie, Universiteit Gent, België).
- Carlier, J. (2010b). Forgotten transnational connections and national contexts. An entangled history of the political transfers that shaped Belgian feminism, 1890-1914. *Women's History Review*, 19, 503-522.
- Chernock, A. (2010). *Men and the making of modern British feminism*. Stanford: Stanford University Press.
- De Bueger-Van Lierde, F. (1973). Louis Frank. Pionnier du mouvement féministe belge. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4, 377-392.
- De Groof, R. (2005). De promotie van Brussel als internationale hoofdstad. De campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel als federaal werelddistrict (1905-1914). *Brusselse thema's*, 14, 63-144.
- Dudink, S., Hagemann, K. & Clark, A. (Eds.) (2007). *Representing masculinity. Male citizenship in modern western culture*. Houndsmills: Palgrave Macmillan.
- Griffin, B. (2003). Class, gender and liberalism in parliament, 1868-1882. The case of the married women's property acts. *The Historical Journal*, 46, 59-87.
- Gubin, E. (1993). Signification, modernité et limites du féminisme belge avant 1914. *Sextant*, 1, 39-56.
- Hebert, L. (2007). Taking 'difference' seriously. Feminisms and the 'man question.' *Journal of Gender Studies*, 16, 31-45.
- hooks, b. (1984). *Feminist theory. From margin to center*. Boston: South End Press.
- John, A. & Eustance, C. (Eds.) (1997a). *The men's share. Masculinities, male support and women's suffrage in Britain, 1890-1920*. London: Routledge.
- John, A. & Eustance, C. (1997b). Shared histories – differing identities. Introducing masculinities, male support and women's suffrage. In A. John & C. Eustance (Eds.), *The men's share. Masculinities, male support and women's suffrage in Britain, 1890-1920* (p. 1-37). London: Routledge.
- Kimmel, M. (1987). Men's responses to feminism at the turn of the century. *Gender & Society*, 1, 261-283.
- Kimmel, M. (1992). Introduction. In M. Kimmel & T. Mossmiller (Eds.), *Against the tide: pro-feminist men in the United States, 1776-1990. A documentary history* (p. 1-51). Boston: Beacon Press Books.
- Kimmel, M. (1997). From conscience and common sense to 'feminism for men.' Pro-feminist men's rhetorics of support for women's equality. *The International Journal of Sociology and Social Policy*, 17, 8-34.
- Kimmel, M. & Mossmiller, T. (Eds.) (1992). *Against the tide. Pro-feminist men in the United States, 1776-1990. A documentary history*. Boston: Beacon Press Books.
- Klejman, L. & Rochefort, F. (1989). *L'égalité en marche. Le féminisme sous la troisième république*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Knotter, A. (2010). 'Onder elkaar zullen de dames nooit een Stuart Mill voortbrengen.' Louis Frank (1864-1917) en de beperkingen van het mannelijke feminisme. *Historica*, 33, 3-5.

- Lopes, A. & Roth, G. (2000). *Men's feminism. August Bebel and the German socialist movement*. Amherst: Humanity Books.
- Monacelli, M. & Prum, M. (2010). *Ces hommes qui épousèrent la cause des femmes. Dix pionniers britanniques*. Paris: Editions de l'Atelier – Editions ouvrières.
- Mossman, M. J. (2006). *The first woman lawyers. A comparative study of gender, law and the legal professions*. Oxford: Hart Publishing.
- Nall, J. (2010). Exhuming the history of feminist masculinity. Condorcet, 18th century radical male feminist. *Culture, Society & Masculinity*, 2, 42-61.
- Offen, K. (1986). Ernest Legouvé and the doctrine of 'equality in difference' for women. A case study of male feminism in nineteenth-century French thought. *The Journal of Modern History*, 58, 452-484.
- Offen, K. (2000). *European feminisms, 1700-1950. A political history*. Stanford: Stanford University Press.
- Offen, K. (2010). Is the 'woman question' really the 'man problem'? In C. Forth & E. Accampo (Eds.), *Confronting modernity in fin-de-siècle France. Bodies, minds and gender* (p. 43-62). Houndsmills: Palgrave Macmillan.
- Robertson, S. (1996). 'Aunt Nancy Men'. Parker Pillsbury, masculinity, and women's rights activism in the nineteenth-century United States. *American Studies*, 37, 33-60.
- Robertson, S. (2000). *Parker Pillsbury. Radical abolitionist, male feminist*. Ithaca: Cornell University Press.
- Scott, J. (1988). Deconstructing 'equality-versus-difference'. Or, the uses of poststructuralist theory for feminism. *Feminist Studies*, 14, 33-50.
- Scott, J. (1996). *Only paradoxes to offer. French feminists and the rights of man*. Cambridge: Harvard University Press.
- Topalov, C. (Ed.) (1999). *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France, 1880-1914*. Paris: Editions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Tosh, J. (1994). What should historians do with masculinity? Reflections on nineteenth-century Britain. *History Workshop Journal*, 38, 179-202.
- Tosh, J. (1997). The making of masculinities. The middle class in nineteenth-century Britain. In A. John & C. Eustance (Eds.), *The men's share. Masculinities, male support and women's suffrage in Britain, 1890-1920* (pp. 38-61). London: Routledge.
- Tosh, J. (1999). *A man's place. Masculinity and the middle-class home in Victorian England*. New Haven: Yale University Press.
- Tosh, J. (2004). Hegemonic masculinity and the history of gender. In S. Dudink, K. Hagemann & J. Tosh (Eds.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (p. 41-58). Manchester: Manchester University Press.
- Tylee, C. M. (1998). 'A better world for both'. Men, cultural transformation and the suffragettes. In M. Joannou & J. Purvis (Eds.), *The women's suffrage movement. New feminist perspectives* (p. 140-156). Manchester: Manchester University Press.
- UN DESA (United Nations Secretariat, Department of Economic and Social Affairs, Division for the Advancement of Women), Lang, J., Greig, A. & Connell, R. (Eds.) (2008). The role of men and boys in achieving gender equality. *Women 2000 and Beyond*, December. Retrieved from <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/w2000/W2000%20Men%20and%20Boys%20E%20web.pdf>
- Van Bremp, K. (2008). Verder dan morgen. Retrieved October 10, 2011 from http://kathleenvanbremp.be/visie/verder_dan_morgen
- Varanka, J., Närhinen, A., & Siukola, R. (Eds.) (2006). Men and gender equality. Towards progressive policies. Conference report (Reports of the Ministry of Social Affairs and Health 2006: 75). Retrieved from Ministry of Social Affairs and Health of Finland: <http://pre20090115.stm.fi/hu1168255554694/passthru.pdf>
- Wils, K. (1999). Science, an ally of feminism? Isabelle Gatti de Gamond on women and science. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 77, 416-439.